

Յոժարենց պարտէզներուն վերը: Բաց ի այս ուխտատեղիներէն, ուխտի կ'երթան նաև Երուսաղէմ, աշան ճամբայ կ'ելնեն, ձմեռն հոն կ'անցընեն և Զատիկն վերջ կը վերադառնան: Ոմանք ալ՝ մասնաւորաբար արք, կ'երթան Մշոյ սուրբ Կարապետին: — Նոր Հայ. 301—309. վ. Քիւնէ, Բ 362—366:

Շարայարեղի Է. ՍՈՒՔԻԱՍ ԷՔՐԻԿԵԱՆ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊԱՏԱՐԱՆ ԱՌ ՊԱՏՆԵՐՆ

(Շար. տես էջ 264)

ԱԻԱՐՏԵԼՈՎ նախագրերոց մէջ Ա և Բ դիտողութեանց կրկնութիւնը, այժմ կը մնայ ինձ խօսել մնացելոց վերայ, և նախ երրորդին, թէ քրիստոնէութեան սկիզբն, այն է Ա և Բ դարուց մէջ, միայն կիսրակէ պատարագիւր բացարձակ կարծիք չէ:

Մեծ. Նազարեթեան կը պնդէ վերստին, կը կրկնէ և կ'երեքնէ, թէ « Առաքելոց և առաքելական երկու դարերուն բացարձակ նուիրական օրն էր կիսրակէն. խնդիր վերցընեմք. այն օր միայն կը խմբռնէին ի ժողով, այն է հացի բեկումն »: Իմ այս խօսքս՝ թէ « բացարձակ կարծիք չէ », անշուշտ բացէ ի բաց չմերժէ միայն կիրակէ լինելը, և ոչ հաստատապէս կը պնդէ այլ օր եւս լինելը. այլ կը նշանակէ՝ թէ ստուգելի է: Այսոր

դէմ նա կը յարուցանէ երկար բանից և ծանօթ վկայութեանց մի փոթորիկ, որ երբ պարզի՝ մեք դարձեալ կը յանգիմք այն հետեւութեան՝ թէ « բացարձակ կարծիք չէ միայն կիրակին »: Այն վկայութիւնը, զորս կը յեշէ ի ս. դրոց, Յուստինոսէ և յայլոց, և քան զորս աւելին կարող էր մէջ բերել, կը հաւաստեն կիսրակէի ժողովուն և հացի բեկումն, որոց մասին տարակոյս կամ խնդիր ոչ ոք կը հանէ: Առաքելոց և նոցա ժամանակցաց կիրակէի յեշատակութիւնը և այլ աւուրց բացարձակ լուծիւնը՝ միանգամայն բաւական կը լինի մեզ կարծելու, թէ քրիստոնէութեան բուն սկիզբը միայն կիրակին էր ժողովի և պատարագի օաշմանուած: Բայց այդ վկայութիւնը, կը կրկնեմ, Բ դարուն համար բացարձակ զօրութիւն չունին: Տե՛ր. տուղիանու առատիւնի կամ պահոց երկու աւուրց համար ըսածն՝ « բնկալեալ ի մարմնոյ տեան »*, այնպէս հեշտ չէ նախաբերելոց պատարագն իմանալ, որ է հաղորդիլ՝ կիրակէն պահուած նշխարէն **: Զի նախ՝ այս պատարագին ծագումն զօրութեան կրնայ յԲ դար հասնիլ, նկատելով այնոր հեղինակեւրը՝ որոց կ'ընծայուի ***: Երկրորդ՝ որ հնազդեաց յունաց միայն կու տան այնոր զօր. ծածուկութիւնն հին ժամանակ ****:

Աւելին կայ: Քրիստոնէութեան առաջին երկու դարուց մէջ ժողով և բեկումն հացի այնպէս կապուած են իրարու հետ, որ մին առանց միւսոյն չկարէ լինել, մին զմիւսն կը մեկնէ: Առաքելոց դարձոց մէջ այդ երկուսը միշտ զոյգ կը գտնեմք. « Ի՛նչ հաւնապաղօղորդաբլ վարդապետութեան առաքելոցն և հաղորդութեան և բեկումնելոյ հացին և աղօթից » (Բ, 42): « Եւ յաւուրն շաբաթուց մինչեւ ժողովեալ էաք բեկումնել զհացն » (Ի, 7). և այլն: Ս. Իգնատիոս առ Եփե-

* Յաղագս աղօթից, ԺԻ:

** Այժմ յոյնք քառասնորդաց մէջ միայն ունին զայդ (բաց ի չաբաթէ և կիրակէէ): Քառասնորդաց մէջ գործածութիւնը կը յեշուէ և ի ՎԲ կանոնի Տրուղեան ժողովոյն (յամին 692): Իսկ ըստ Զատիկական ժամանակագրոց

(յամին 645) կը գործածուէր նա և յայլ աւուրս ինչ արտաբլ պահոց (հտ. Ա, յէջ 703—6):

*** Պարտաւոյց. Տ. Յ. Գաթրճեհի, յէջ 349:

**** Մարտիրի, Բաւարան քրիստ. հնուիթ. յէջ 466:

սացիս կը զրէ. « փոյթ կալլիք ժողովել յա-
ճախագոյնս վասն Գոհոտարեան Աստուծոյ և
վասն փառաց » (զլ. ԺԳ). Ս. Յուստինոս ի
լատագ. առ Անտոնիոս. « Իսկ յաւուրս որ
կոչի արեգական, զան ժողովիմ ամենեքին
ի մի վայր... իբրեւ յազօթիցն զազարեմք,
մատուցանի հաց և գինի և ջուր »: Վար-
դապետութիւն ԺԲ առաք. « Ըստ կիրակէի
տեսան ժողովեալ՝ բնկէք հաց »: և այլն: Այս
երկուց անբաժան զուգընթացութիւնը Պատ-
կեղը լաւ գիտէ, երբ կ'ըսէ կիրակէի հա-
տար. « Այս օր միայն կը խմբուին ի ժո-
ղով, այն և հացի բեկոռն »:

Արդ, յետ ս. Յուստինոսի կու գայ Բ
դարուն վերջերն Որիգենէս, որ կ'աւանդէ
մեզ նոր ժողով մի պարասկեւեայ օրն, այն
է ի հսկման ուրբաթու. « Եւ արդ քանզի
ժողով ժողովորդեան է վասն պարասկեւայ,
— և մանաւանդ յաւուր կիրակէի, — յորում
շարչարանացն Գրիստոսի յիշատակ է, . . .
աղայնեղք զաստուածն ամենակալ, զի եւ
ինացէ առ մեզ բան նորա » (յԵս. ճառ Ե):
Այս ժողովն ուրեմն առանց պատարագի
կրնար լինել. և Տերտուլիանու « ի մարմնոյ
տեսան ընդունեն » իրաւունք չունիմք բե-
կումն հացի իմանալ:

Ուրբաթու այս տօնախմբութիւնը չորեք-
շաբաթուն չնմանի. զայս նոյն եղանակաւ
տօնելի չընէ Որիգենէս: Թէ ինչ կ'ընէին
այդ աւուր ժողովին, կ'իմանամք այնոր շա-
բորակութենէն Դ դարու մէջ, յորում Եւ-
սեբի կը նկարագրէ զայն այսպէս. « Մանա-
ւանդ յաւուր շարչարանաց փրկչին մերոյ
պահօք և տքնութեամբ և ընթերցումովք
զրոց սրբոց անցուցանել սովորեցաք » (Պտմ.
եկ. Բ. ԺԵ). Իսկ իւր հայրենակիցը ս. Բար-
սեղ առ Կեսար պատրիկ թղթոյն մէջ կը
յայտնուի թէ այդ օր պատարագ եւս կը մատ-
չէր (Թղթ. ՄՁԹ): Ուրբաթու այս ժողո-
վական պահպանութիւնն, անյիշատակ և ան-
զոյ առաքելոց ժամանակ, զոր հնարեց Բ

դարն և աւանդեց չորրորդին, զիւրե՛ն է
կարծել՝ թէ առանց պատարագի տուաւ և
վերջինս հնարեց զայն: Դ դարուն մեր մէջ
իսկ ուրբաթու է միայն պատարագելի յՈւր-
բաթայր՝ ըստ Խորենացոյն (Պտմ. Հոբիս.):
Նոյն օրն է դարձեալ Ե դարուն՝ յետ կիւ-
րակէի՝ ըստ Մանգակունւոյն (ճառ ԻԲ), և
ոչ շաբաթ կամ մի այլ օր: Ինչո՞ւ այդ
ժամանակ ուրբաթու է միայն այդպիսի սովո-
րական եղած ամէն ազգաց մէջ, և ոչ Դ
դարուն պատարագելի դարձած մի այլ օր,
ինչպէս էր չորեքշաբաթին կամ շաբաթին,
և այլն*: Չայս Բնչպէս կարելի է մեկնել,
եթէ ոչ բարձրագոյն հնութիւն մի տալով
ուրբաթուն՝ քան այլ աւուրց*:

Պեղիկիա, ինչպէս յառաջ ըսած եմ, Բ
դարուն ուրբաթու հետ չորեքշաբաթին եւս
պատարագելի կը զնէ արեւմտեայց մէջ (Հնա-
խօս. Բ, Թ): Չունենալով ի ձեռին իւր աղ-
բիւրը, չկարեմ ըսել աւելի բան այնոր մա-
սին: Բայց մեք ունիմք հոս գճերտուղիանոս,
որ կ'աւանդէ՝ թէ ուրբաթու պէս չորեքշա-
բաթին այլ պատարագաւ կը լուծուէր յա-
րեւմուտս:

Պատկերը կը տրամաբանէ. պատարագն
եկեղեցւոյ մէջ հարսանիք մ'է, ուրախու-
թեան հանդէս, և չորեքշաբաթի և ուրբաթ՝
պահօց և սգոյ օրեր. իսկ « սագ և պատա-
րագ իրարու հականիշ բառեր են քրիստո-
նէական եկեղեցւոյ մէջ. և թէ մինչեւ եր-
րորդ դար այս այսպէս կը պահուի »: Ըստ
Յիսուսի՝ « յորժամ բարձցի ի նոցանէ փե-
սայն, ապա պահեսցեն »: ուստի պահօց օր
փրկիչը չպարտէր ներկայ լինել պատարա-
գաւ. իսկ նախաորքեալ պատարագաւ ներ-
կայ լինելով կը զաղարէր փեսայն լինելէ,
ուստի այս կարելի էր:

Չարմանալի բան. այն որ ԺԺ դարու
քննասէր գիտեն, քրիստոնէական եկեղեցին
Բ դարէն յի անցնելու պահուն կը մոռանայ,
և կը խառնէ հարսանիքը սգոյ հետ: Կը մո-

* Տե՛ս իմ Հայ եկեղ. պարգի. օրերն. 7-8:

** Սահակ վրդ. պատարագի նորահաստատ
աւուրց մէջ կը վճռէ իբր հնազոյն զշաբաթն:

« Ըստ իմ՝ Նախ շաբաթ օրն է, որ կիրակէին
բախտին կը վիճակի »: Պատճառը. — ոչ ոք
գիտէ:

ոսնայ զայն նա և Լատդիկեայ ժողովն, որ կանոնելով՝ թէ «Զ արժան ի բառասնորդս նուիրել զհաց, բայց միայն յաւուր շարաթու և կիրակի» (կան. ԽԹ), շնորհի թէ հարկ էր չորեքշաբթին և ուրբաթն այլ արգելու ըստ կարծեցեալ աւանդութեան եկեղեցւոյ՝ Բայց այս չէ ինչ. այդ եկեղեցւոյ հիմնադիրն այլ կը հանդիսանայ մի և նոյն անդիտութեան մէջ իւր աւանդածին, և հարսանեաց խորհուրդը կու տայ երբ իւր շարաբանք կը սկսէին, «ի գիշերին յորում մատնէր», ըսելով իւր մարմնոյն համար՝ թէ քաշիս՝ խոշարանգի, և արեան համար՝ թէ հեղու իւր պատառուած երակներէն. յաւելլով միանգամայն, «Զայս արաածիք առ իւնջ յիշատակի» (Ղկ.), այն է իւր մահուան, ինչպէս առաքեալն յիշելով նոյն խոսքը՝ կը մեկնէ. «Քանիցս անգամ թէ ուտեցէ զհացս զայս՝ և զբաժակս ըմպիցէք, զմանն տեսան պատմեցիք» (Ա. Կոր. ԺԱ, 26)։ Ոչ, մեծ. Նաարիթեան, Յիսուս և Պաւլոս կ'ուզեն՝ որ պատարապէ մէջ յիշեմք Գողգոթայի ցաւազին տեսարանը, յիշեմք և սգամք, ոչ թէ այդ աղիողորմ տեսարանի հանդէպ ճարտանիք ընեմք։ Եւ եթէ «քիչ մ'ալ քնական կերպով խորհինք», պատշաճն այն էր՝ որ այդ տիուր յիշատակը կատարուէր բուն իսկ շարաբանաց օրը, ուրբաթուն, ինչպէս յարութեանը կիրակին։ Բայց որովհետեւ հաղորդութիւնը միանգամայն հասարակաց հոգեւոր սեղան է, որ Յիսուսի անդամքս կը բերէ միացնել իրարու հետ ըստ առաքելոյն, «Մի հաց մի մարմին եմք բազումըս, զի ամենեքեան ի միովէ հացէ անտի միայեմք» (Ա. Կոր. Ժ, 17), ուստի եկեղեցին ի սկզբանէ հետեւ ժողովոց հետ կապած էր զայն, և սովորութիւն ըրած էր այդ սեղանը կազմել այն օրերն, յորս հաւատացեալք առիթ ունէին ի մի ժողովելու, ինչպէս է եօթնեկի մէջ հանգստեան օրը, միաշաբաթը, յորում մի պատարապք կը մատչէր, և բոլոր առաւակաց կը հաղորդէին։ Եւ եթէ այդ ժողովումն լինէր նա և ուրբաթ օր, քնչ բան կը պակասէր շարաբանաց յիշատակը շարաբանաց օրը կատարելու, թէ կ'ուզէք՝ ուրա-

խութեամբ հանդերձ, — եթէ անհրաժեշտ հարկաւոր իսկ էր այս, — երբ պահը կը լուծուէր իններորդ ժաման ըստ ս. Փրուկատուսեանց, և երբ արդէն «հաղորդութիւն սուրբ հացին» օրուան սուգն կը փարատէր՝ ըստ Պատկերի։ Եւ քնչ բան կ'արդելու մեղ ուրեմն Տերտուգրանու և Որբիկեանայ աւանդածը հացի բեկումն իմանալ ք դարուն։

* *

Իմ Գ. դիտողութեամբ ակնարկած էի հանապազօրեայ պատարապին զդրութիւնը շատ կանուխ բան ԺԱ դար, ՄԵԺ. Նազարեթեան կը զիշանի ընդունել զայս, բայց յաւելլով «յարեմուտս»։ Ես կարծեմ թէ լաւագոյն կը լինէր մեր մէջ եւս հին լինելը խոստովանել, նկատելով Խոսրովու անձեւացւոյ ըսածը Ժ դարուն՝ թէ «Զնոյն (զբաւութիւն) և սուրբ պատարապան օր ըստ օրէ շնորհեցէ» (մեկ. պտր. 12), և իւր որդւոյն Նաբեկացւոյ խօսքը, «Զի ոչ եթէ մաքրութեանդ աղբիւր պարտական գոյ մահու յօր ըստ օրէ կատարին» (Աղ. ՄԳ), և այլն։ Այլուր* շատ մկայութեամբք ցուցած եմ զայս իբր ընդհանուր սովորութիւն ի մեզ Ժ դարու մէջ, և Թ դարուն եւս լինելը՝ սիւնեաց Գրիգոր Սոսիանի իշխանի արձանագորութեամբ, զոր հոս կրկնելն աւելորդ կը համարիմ։

* *

Պահոց պատարապը Պատկերն ըստ իւր մտաց մեկնելէ յետոյ, իմ «Ե և Զ դիտողութիւնքն ի սպառ անշնանակ և աւելորդ կը նկատէ»։ Սակայն ես այդպէս չնկատեմ ի միասին առաջնոյն, պահոց իններորդ ժամու Գոհութիւնը թէ նոր պատարապ լինէր և թէ նախաարեալ, կիրակիէ պատարապն երբոր թէ նոյնպէս իններորդ ժամուն մատչելու խնդիր կը զատուի, և կը մնայ նշանակելի և կարեւոր։ Եւ մինչ նա երրորդ

* Հայ եկեղ. պտրգ. օրերն և տեսակներ, 394

ժաման կը գնէր, իմ ի Հարանց վարուց (Ա, 185) և յՈսիստանիս (Ա, Ա) առած վկայութիւնք ի նպատակ իննեորդ ժաման կը ցուցնէին ընդ հակառակն օտովորութիւնաց անմիաբանութիւն նախկին դարուց մէջ:

* *

Գալով վեցերորդ դիտողութեանս, մեծ. Նազարեթեան կը հաւատալ՝ թէ ազգային ազդեցութիւնէն դեռ չէ զերծած, երբ պատարագի այժմեան համառօտութիւնն առնաւ. կան ժամագրոց մէջ՝ կը շարունակէ կարծել նոյն ընդ նախասրբելոց պատարագին, «Ձոր յոյնք և մերս եկեղեցի ունէր և պահած է, կամ թէ չունէր և առած է. բաւական է որ ունի այսօր»: Ըսելով «կամ թէ չունէր և առած է», կը թուի ընդունել կարծիքս, հաւասարակ իւր ընծայած մեծ հնութեան, թէ ժէ դարուն հնարուն է այն՝ համահատ իւր գոյութեան ժամանակին զըջագրաց մէջ:

Սակայն կը բաղձայի որ ընդունէր եւս, թէ յունաց նախասրբելոց պատարագին բուրովին տարբեր մի բան է այն՝ ըստ բազում գլխոց: Նախ՝ ըստ ծագման, որով մինչ յունականն է դարուն կը յիշուի, մերն ազգիւ ժէին յերեւան կ'ենէ, ինչպէս ըսի՝ — Երկրորդ՝ ըստ կազմութեան: Ան այս բաւական է կշռել յունականին հայ թարգմանութիւնը ռուբինեանց ժամանակի*, և այժմեանը, և տեսնել մեծ վիհը երկոցունց մէջ: — Երրորդ՝ ըստ այժմեան գործածութեան, որով մինչ յոյնք քառասնորդաց մէջ միայն կը պաշտին զայն (բաց ի շաբաթէ և կիրակիէ՝ յորս կը պատարագեն), ի մեզ քառասնորդաց և առաջաւորաց մէջ չկայ. և կը պաշտի ուրիշ որ և է անպատարագ օր, և ոչ թէ չորեքշաբաթի և ուրբաթ միայն, ինչպէս կ'ըսէ Պատկերը, կոչելով եւս զայն

պահոց պատարագ. և ոչ միայն այժմ, այլ և իւր ստեղծման ժամանակ այս այսպէս էր. ըստ որում ժամանակեաց, սաղմոսք, շաբաթ կանք և այլն ամենայն «ըստ խորհրդոյ» կամ «ըստ պատշաճի աւուրն» գրուած և նշանակուած են հոն՝ ամենայն աւուրց համամատ. Դարձեալ՝ յոյնք զխորհուրդն ի սեղան կը հանեն աղօթից ժամանակ և կը հաղորդին, մեր մէջ և ոչ մին: Նոքա կ'երգեն ինչպէս ի պատարագի, մեր մէջ ամենայն ինչ ի թիւ կը պաշտի:

Ուրեմն թող ներուի ինձ ըսել՝ թէ հայն իւր բնաւ չունեցած կամ բազում դարերէ հետէ թողած սովորութիւնը չէր կարող առնուլ ի յունաց ժէ. դարուն: Այլ պարզապէս՝ երբ հանապազօրեայ պատարագը զպարեցաւ, փոխանակ այնոր հնարեցին և գործածեցին զայն իբր մասն ինչ ժամերգութեանց՝ որոց հետ միացած կը վարի:

* *

Է դիտողութեամբս կը ցուցնէի ի ծունր աղօթիւր նա և արտաբայ պահոց: Պատկերը կը կրկնէ թէ միայն պահոց յատուկ էր այն, իբր թէ լինելով «նշան սգոյ և պահոց»: Միւր. Աւրելիոս կայսեր օրով մետիոնացի թրիստոնեայ զօրուն ծնրադիր աղօթիւր՝ զոր կը յիշէի յԵսեբեայ, նա չհաւանի իմանալ արտաբայ պահոց:

Բաջ է. բայց ես կը հարցնեմ. երբ Ստեփանոս քառանց տարափի ներքոյ ծնրադիր աղօթեց քառաձգողաց համար, երբ Պետրոս ծնրադիր աղօթեց և յարայց զԱլծեմիկ, երբ Պաւլոս Միլիտանայ և Տիրոսի ափանց վերայ ծնրադիր աղօթեց մեկնելու պահուն, կամ Պոպեայ հայրը բժշկեց**, կամ երբ ս. Իգնատիոս իւր նահատակութենէն յառաջ «ծունր եղեալ եղբարքն ամենեքումք, ա-

* Որ կը զտնուէր մեր զբնագրատան մէջ, և նոյնն հրատարակեցաւ հ. Գալթիստանի պատարագամատուցաց հետ: — Այս քուցէ դործածուած է ժամանակին յունամերձ հայոց ոմանց և եպոսք. այլ ոչ ընդհանուր ազգէն, ինչպէս յայտ-

նի է օրինակաց սակաւութենէն և յայլ ծանօթ պատճառաց:

** Գրծ. առ. է. 39. Թ. 40. Ի. 36. ԻԱ. 8. ԻԸ. 8:

դաշէր զորդին Աստուծոյ վասն եկեղեցեաց, և վասն գաղարման հալածանաց, և վասն սիրոյ եղբարց որ առ միմանսն» (Վկայ. իւր, 2), և վերջապէս՝ երբ մելիտոնացի զօրը պատերազմէ յառաջ նախ աղօթեց ի ծոնը, ինչպէս ըրին և այլ բազում նահատակք (Վկայաբ.,) այդ ամէն զիպուածք «սղոյ և պահնց» օր հանդիպեցան, և այնոր համար դռքս ի ծոնը աղօթեցին։ Դոմենիկի մէջ երկու պահնց և հինգ ազատ օր կային. այդչափ զկպք հինգ օրէն զիրպեցան և երկուց մէջ միայն պատահեցան։ Լուկ զԱստուած աղաչեղա համար հարկ է եղեր ծոնը դնել, և այն՝ պահնց մէջ։ Բայց արդեօք մեր ձր հանապազօրեայ աղօթքն աղաչանք չէ, կամ չունի մասն աղաչանաց։ Կամ հին քրիստոնեայք եօթնեկի մէջ երկու օր միայն կարօտ և պարտաւոր էին աղաչել զԱստուած, և աւելի ոչ։

Ո՛չ, Սահակ զկր. քրիստոնէութիւնը ծնրաւորութիւնն առած է ի հրէից, ինչպէս յայտնի է, որք պահք և ուտիք չխտրէին այդ ձեւով աղօթելու. Սողոմոն իւր տաճարի նաւակաւ տեսց օրը նոյնպէս կ'աղօթէր (Պ թագ. Ը, 54). Դանիէլ «երես ժամս յաւուր (ամէն օր) դնէր ծոնը և կայր յաղօթս» (2, 10)։ Քրիստոնեայք եւս նոյն սովորութեամբ կ'երթային, զարտուղելով միայն կիսրակի օրս. Ե. Յուստինոս և Տերտուլիանոս այդ օրէն միայն կը զատեն ծնրապարտութիւնը*, և ոչ թէ չորեքշաբթու և ուրբաթու միայն կ'ընծայեն զայն։ Եւ հոս կ'արդարանայ Եւսեբի թէ «որպէս և մեր սովորութիւն ունիմք յաղօթս կալոյ», այն է ծնրապարտութիւնը րոտ մետիւքինացուցն, ցուցնելով այսու աղօթից ընդ հանուր, այն է ամբողջ եօթնեկի (բաց ի կիր.) սովորութիւնը։ Զայս ուրիշ կերպ չէ կարելի հասկանալ. Եւսեբի ապաքէն հոս կը շեշտէ սովորութիւն մի. և եթէ պահնց յատուկ լինէր այն, հարկ էր յիշել թէ

պահնց օր էր. շեշտել մի առանձին աւուր սովորութիւնը՝ առանց նշանակելու այդ օրը, անսեղութիւն կը լինէր։ Վեց օր ի ծոնը և յոկ մի օր կանգուն աղօթելը տես և Նիկիոյ ժողովոյն հետապայ կանոնին մէջ**։

Կիրակէի յատուկ սովորութիւնը սակայն Դարուն սկսած էր հաստատուիլ միւս աւուրց կերպին հետ. այսոր համար Նիկիոյ ժողովը սահմանեց, թէ «Հաւատացեալք յաւուրս կիրակէից և յինանց մի արաքեան աղօթս ի ծոնը իջեալ, այլ յոտին կալով» (կան. ի). և զիտեմք՝ թէ նախիկ ժողովը որ և է կանոն չկարգէին՝ առանց տեսնելու այնոր հակառակ ընթացք եկեղեցւոյ մէջ։

Թէ այդ զանցառութիւնը մոռացուեցանք էր, թէ արդէ շատ եկեղեցիք սկզբանէ հետէ չեն ունեցած ի կիրակէի կանգուն աղօթել, և ժողովն ուկեց որ ամէն ընդունին զայն, չդիտեմք. Բայց լաւ գիտեմք, որ Մամբրէի պատարագչին ի ծոնը աղօթելն հիմնուած էր այդ քաղմաց յատուկ սովորութեան վերայ։ Այն, Պատկերն որչափ և գծովն՝ դատնանայ՝ այլ յայլմէ լինի այդ վերջին վկայութեան հանդէպ, ես սակայն վերստին իւր ազնիւ պիտի հանեմ այդ սրբուականը. փառստու հոն մի քահանայի յատուկ սովորութիւնը չէ որ կը յիշեցնէ (Ե, ԵԸ). նորա համար այդ պատարագչին ոչ ըրածը նշանակութիւն ունի քնաւ, և ոչ նորա անունը, զոր և ոչ կը յիշէ։ Այլ իւր նպատակն է հոն կատարուած հրաշքը պատմել, Յիսուսի երեսունի խորհրդեան մի թեմահաւատ եղբօր. Եւ իւր ընդհրցողաց իմացնելու համար՝ թէ պատարագի մի կիտին մէջ եղաւ այն, կը յիշեցնէ ընթերցողաց ժամօք վայր. կեան մի՛ իւր հանգամանօք. այն է՝ երբ երէցն յետ աւրուանական աղօթից «եզ ծանր և կայր յաղօթս յերկար. և մինչդեռ եղեալ էր Արա ծանր և կայր յաղօթս»։ Կարգաւ ցողաց ծանօթ այդ պարագայը ուրեմն պա-

* Նա և յինանց օրերէն ըստ Յերոնիմեայ, մեկն. Եփես. յուրէն և ըստ ի կան. Նիկիոյ։

** Բայց չըսեմք՝ թէ բացարձակ սովորութիւն էր այդ. զի արտաքայ կիրակէի եւս կային

կանգուն աղօթողք. ինչպէս յայտնի է հին արձանագրէ (Մարտիրի. Բաւա. քրիստ. հն. 686), և ի վկայաբանութեանց։

տարագին էին և ոչ թէ Դ գարու մի առան-
ձին բաճանայի. և Հետեւաբար ամէն քա-
հանայ այդպէս կը պատարագէր, որով և ի
կիտրակէի այդպէս ի ծռանք կ'աղօթէին մեր
մէջ այլ. և այն, կը կրկնեմ, զեռ յետ ժո-
ղովոյն Նիկիոյ եւս: Ուստի մի ծծածոն չէ
հոս զարնանաբերն, այլ երամ մի. և կար-
ծեմ՝ թէ Պատկերը պարտի տեղի տալ այդ
«ամենագոր» երամին, և չըսել գիտնակա-
նորէն, «ոչ ս. Հացին բեկումն ծնարարու-
թեամբ կը կատարուէր, և ոչ ծնարարու-
թեան օրն ս. Հացի բեկումն»:

*
* *

Գամբ Ը և վերջին դետողութեանս, այն
է՝ թէ մեր նախնիք երեք կիւրակէի հետ
կապած չեն Յիսուսի ծնունդը, որպէս կարծէր
մեծ. Նազարեթեան: Նա փերուարի երկրորդ
պրակին մէջ այս «խղիւրը կը թողու յա-
ջորդ պատեհի. զի պարզ կասկած և կարծիք
մ'է անձնական», որիւր լազատութեամբ՝
ափ յափոյ: Եւ ահա ինքնին կը բերէ այդ
պատեհը, և կը սկսի իմ դեմ պաշտպա-
նել... Իմ կարծիքը, թէ մեր մէջ եւս ծը-
նունդը միշտ ամենայն աւուր հետ կապուած
էր, առ այս մկայութիւն բերելով ի մեր
հարց՝ զանազան դարերէ: Յորս կը փափա-
քէի յաւելոյլ է դարէն Անանիայ շիրակեանոյ
հետեւեալն այլ, թէ յայտնութիւնն (ծնունդ)
«յորում աւուր դիպի և տօնեմը» (ի յայտ-
տեանն):

Միանգամայն կը յուզէ նոյն տօնին վե-
րաբերեալ ուրիշ խնդիրներ, թէ ծննդեան
բուն թուականն ո՞րն է, և թէ զեկեմբերի
25ին թէ յանուարի 6ին տօնուած է ի մեր
նախնեաց: Եւ որովհետեւ այս խնդիրը դի-
տողութեանց սահմանն յուրս են, չուզեմ
երկար խօսիլ հոս: Այլ միայն նկատմամբ
առաջնոյն կը հրաւիրեմ Պատկերի ուշա-
դրութիւնը երկու կիտից վերայ. նախ՝ Յով-
հանու մկրտչին և Յիսուսի յղութեանց ժա-
մանակաց համեմատութեան վերայ: Զայդ
կատարեց անցեալ տարի Արեւելեան մամուլ
մէջ (թիւ 3) Ս. Յ. Պաշտպանեան՝ բաւա-
կան հմուտ հատուածով մի. իբր պիտուր

Հիմն առնելով, ինչպէս ըրած են Անանիա
շիրակեանի և Շնորհալին, առ աստուածածինն
աւետարեւր հրեշտակին խօսքը Նիկիտարեթի
համար, թէ «այս վեցերորդ ամիս է նորա»
յղութեան (Ղկ. Ա, 36), որ եղած էր յետ
խոյ պաշտաման Զաքարիայ (անդ. 23),
այն է թշրի ամսոյ 23ին կամ հոկտեմբերի
10ին. յորմէ ճիշդ վեց ամիս յետոյ, որ ժա-
մանակագրական հաշուով կը լինի 7 ապրի-
լի, Յիսուսի յղութիւնն եղաւ. և յետ ինն
ամսոյ՝ 6 յանուարի՝ ծնունդը — Բայց այս,
պէս խորհողը Ղուկասու բանից լաւ ոչ չգրին:
Կ'ըսէ նա՝ թէ հրեշտակն եկաւ «յամանեանն
վեցերորդի» յղութեան Եպիսաբեթի, այն է
ամսոյն մէջ. և թէ «այս վեցերորդ ամիս է
նորա», որ է՝ դեռ կը շարունակէ վեցե-
րորդը, և ոչ թէ լրացած էր այն օր. ուրեմն
աւետումն եղաւ ապրիլի 7էն կանուս. և ըստ
այնմ ծնունդն այլ յանուարի 6էն յառաջ:
Յղութեանց խնդիրն ինչպէս այլ հաշուի,
սակայն աւելի պարզ է աւետարանի միւս
տեղին, թէ Յիսուս երբ մկրտեցաւ՝ «էր ա-
մաց իբրեւ երեսնից սկսեալ» (Ղկ. Գ, 23):
Եթէ նա ճիշդ ծննդեան օրը մկրտուած լի-
նէր, պիտի ընծայուէր իրեն միայն այնչափ
տարի՝ որչափ որ ունէր այդ օր. այն է բսան
և ինն. և սովորական լեզուով՝ երեսներոր-
դին առաջին օրը չկարէր ըսուիլ՝ իրեռն և
րեսնից: Աւետարանիչը կ'ըսէ եւս՝ թէ երե-
սանն սկսած էր, և ոչ թէ կը սկսէր այն
օր. ուրեմն երեսներորդին մէջ յառաջացած
էր արդէն. որով ծննդեան և մկրտութեան
օրերն իրարմէ հեռացած էին: Դ գարու հարց
ոչ օրինակը և ոչ իրենց ժամանակի սովորու-
թեան վերայ հիմնուած հաշիւը — ինչպէս
այլ մեկնուին նոքա՝ — կարծեմ թէ չեն
կարող այսօր հակառակ ժամանակագրական
ուղղագոյն հաշիւ մի տալ մեզ ծննդեան
փրկչին:

Իսկ զալով ո՞ր ամսոյն մէջ տօնուած լի-
նելոյն, մեծ. Նազարեթեան լաւ կ'ընէր
վերստին կարգաւ ուշով իմ հատուածը, ուր
պիտի տեսնէր՝ թէ և ես նախ բան զինք
ցուցած եմ ծննդեան և մկրտութեան ի
միասին տօնուիլն յանուարի 6ին՝ ընդհա-
հանուր արեւելեայց մէջ ց'ի գար, որով ինքն

այգու մի նոր բան չըսէ: Յուշած եմ դարձեալ, թէ զատ տօնելն այլ իւր աւանդական հնութիւնն ունի արեւմտեայց մէջ:

Իսկ մեր ազգի սովորութեան նկատմամբ, ոչ երկրորդի՝ այլ մեկին բանիւք — թէ և աւաթաթոյ իւր համար — հաստատած եմ ի վկայութենէ Է դարու պատմաբանի հեղինակութեան մի՝ Շիրակունւոյ՝ և այլոց, թէ մեք եւս մինչեւ յունաց զատելն երկու տօները՝ միացած եմք տօնած, և յետոյ՝ ցՁ դար զատ տօնած. ապա բաժանմամբ հայոց ի յունաց՝ վերստին միացուցած: Ահա կը կրկնեմ Անանիայ վկայութիւնը. նա յետ ըսելու՝ թէ Դ դարուն զատեցին յայնք տօները, կը յաւելու. «Քանզի ոչ եթէ չեհաս ի նոսա (ի հայս), և վասն այն չընկալան (երկու տօնախմբութեանց անջատումն), այլ յառաջ քան զբազում ժամանակս (յայտնի է թէ երբ այլք սկսան)» և մերս եկն յաշխարհ, (ուրեմն յառաջ մեր մէջ եւս միացած էր), և ընկալեալ եղեւ որպէս յանգէտ եղելոց ճշմարտութեանն. և հարուստ ամեն ճգնեալ մինչեւ ցերեանելն Յոհան կաթողիկոսն՝ որ ազգաւ մանդակունի էր, և ապա նա ի խղիւր եղեալ ճշմարտութեանն* և ընենալ և հասու լեալ՝ թողուլ հրամայէ» (ի յայտն տեսն): Յիշած եմ դարձեալ մի այլ յիշատակաբան, որ այդ վերստին միացումն աւելի ուղիղ կերպով Աշտարակացւոյն կուտայ՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառաւ: Ուրեմն հայք ոչ «եթէ ժամանակ մը», այլ հարուստ ամեն իբրեքիւն դար, և ոչ «մասնական» այլ ազգովի, կաթողիկոսով, «հետեւ երեսն իրենց մերձակայ ժողովրդոց սովորութեան» և այդ ժամանակ այլազգ չէին կարող վարել. և «առաջինին դառնալ» ոչ թէ «երկրորդին տկարութիւնն կը յայտնէ», այլ եկեղեցական գոտութեան արգասիքն էր: Մասնական և տկար՝ յիշ դարուն վերստին անջատումն էր երկու տօնից՝ զոր յիշած եմ նախալիշեալ հատուածին մէջ:

Ի վերջոյ կը յայտարարէ մեծ. Նազա-

րեթեան, թէ ինքն ունի մի կշիռ, որոյ մի թաթը կը հասնի ի Դ դար և միւսն յԺԹ, և այնու կ'ուղէ չափել մեր եկեղեցական աւանդները: Իւր այդ և նման բանից ներքոյ ինչ կը թուի յսել ժամանակիս միամիտ ազգականները. մեր եկեղեցին ամենէն հինն է. այլք աղաւաղեր են, նա միայն պահած է հին եկեղեցւոյ կնիքը: Այլ ես խոնարհաբար կը յայտնեմ, որ այդպիսի հսկայական կշիռ գործածելն ուժէս վեր է, չեմ և ես տրտաններէն: Էս փոխանակ յենդու մի դարու վերայ՝ յորում չունիմք գիր և սեփականութիւն, և մի ուրիշ դարու՝ յորում ալէկոծին՝ ըստ իս՝ գիր և սեփականութիւնը, կ'ընտրեմ «միջանկեալ ճօճանաց» վերայ վարել իմ նաւակը: Գովելի է մեծարելն ազգային աւանդութիւնը. բայց աւելի գովելի՝ մեծարել ճշմարտութիւնը:

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

ԳԵՂԵՑԿԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

(Շաբ. օրն յէջ 173)

ՊՐԱԿ

ԵՆԹԱԿԱՑԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԸ ԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԳԵՂԵՑԿԱՆ

ԳԼՈՒԽ Դ

Միջաւայրը, մորատիւթիւն և մորատեսութիւն. — Ժամանակի մազեցութիւնը. — Ընդհանուր մարդկութեան վիճակի մը բարոյական եղելութեան մը վրայ գործած տպաւորութիւնը. — Գիղեցիկի մազեցութեան աստիճանը:

Միջաւայրն իւր ընդարձակ և բազմալոյզ ամբողջութեան մէջ՝ գիղեցիկութեան քանի մը ձևեր միօրինակ մեզ ենթարկելով՝ անտակ մը ըղեղային բեռացում (polarisation) կը գոյացնէ շնորհիւ սովորութեան. այնպէս որ յանկարծաճապ այլազան տպաւորութիւն մը

* Զի Շիրակունւոյն կարծեաց հակառակ էր միացած տօնելը: